

İŞÇİ DÖVİZLERİ, KURUMSAL YAPI VE BÜYÜME**Ömer Faruk BİÇEN¹****ÖZ**

Gelişmekte olan ülkeler, büyüme hedefleri çerçevesinde iç kaynaklara ek olarak dış kaynaklara da büyük ölçüde ihtiyaç duymaktadırlar. Bu tür dış kaynaklar içerisinde işçi dövizleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada, 2000-2016 döneminde Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir grubunda yer alan yirmi dokuz ülkede işçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir. Son yıllarda büyüme literatüründe ekonomik büyümenin temel kaynağı olarak kabul edilen kurumsal değişkenlerden bazılarında da iki değişken arasındaki ilişkinin incelenmesinde yer verilmiştir. Panel veri analizi tahmincilerinden sapması düzeltilmiş kukla değişkenli en küçük kareler tahmincisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlar; işçi dövizlerinin büyümeyi pozitif ve anlamlı biçimde etkilediğini göstermektedir. Fakat bu iki değişken arasındaki ilişki zayıftır. Kurumsal yapıya ait değişkenlerin dahil edildiği modellerde de iki değişken arasındaki ilişki yine anlamlı olmakla birlikte, işçi dövizlerinin büyüme üzerinde zayıf bir etkisi olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgular, kurumsal yapıdaki ilerlemelerin ekonomik gelişme ve büyüme amacı çerçevesinde gerekli olsa da, işçi dövizlerinin ev sahibi ülkeye çekilmesi ve bu çekilen fonların yatırıma yönlendirilmesi noktasında tek başına yeterli bir faktör olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı, Büyüme, Orta Gelirli Ülkeler

WORKERS' REMITTANCES, INSTITUTIONAL STRUCTURE AND GROWTH**ABSTRACT**

Developing countries, in addition to internal resources are also in great need of foreign resources within the frame of their growth targets. Workers' remittances also play an important role in such foreign resources. In this study, the relationship between workers' remittances and growth is examined in twenty-nine countries in the middle income group according to World Bank classification in the 2000-2016 period. Some of the institutional variables considered as the main source of economic growth in the growth literature in recent years are also included in the examination of the relationship between two variables. The results show that workers' remittances positively and significantly affect growth in the study in which the estimator of

¹ Dr., Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Mail: ofbicen@balikesir.edu.tr

the corrected least squares dummy variable estimator that is one of the panel data analysis estimators. But the relationship between these two variables is weak. In the models in which the variables belonging to the institutional structure are included, the relationship between the two variables is still meaningful, but it appears that the workers' remittances have a weak influence on growth. The findings show that progress in the institutional structure is necessary for economic development and growth purposes but is not a sufficient factor at the point of attracting workers' remittances to the host country and directing these funds to investment.

Keywords: Workers' Remittances, Institutional Structure, Growth, Middle Income Countries

Giriş

Ekonomik, siyasi, sosyal pek çok faktörden etkilenen göç olgusu önceki yüzyılın en önemli olguları arasında yer almaktadır. Savaşlar, ekonomik krizler, gelişmiş ülkelerde 1960'lı yıllarla birlikte ortaya çıkan yoğun işgücü talebi gibi pek çok etken göçlerin temel sebepleri arasındadır. Glytsos (2005: 469)'a göre, göçlerin hem gittikleri ülkelere (kabul eden ülkeler) hem de ayrıldıkları ülkelere (ev sahibi ülkeler) önemli etkileri bulunmaktadır. Özellikle ev sahibi ülke için durum değerlendirildiğinde, göçler bazen beyin göçü çerçevesinde beşeri sermayenin kaybedilmesine de neden olabilmektedir. Fakat, olumlu tarafından bakılacak olursa göç eden bireyler yurtdışında daha iyi iş imkanlarına kavuşabilmekte ve beşeri sermaye düzeylerini arttırabilmektedirler. Bunun yanında göç eden bireylerin birikimlerinin bir bölümünü geride kalan aile bireyelerine destek olma veya görece yüksek faiz oranlarından yararlanmak amacıyla ev sahibi ülkede değerlendirmek istemeleri, göç veren ülke için ciddi bir döviz kaynağı imkanı da meydana getirmektedir.

Göç veren ülkelerin bazıları için ciddi bir yabancı sermaye kaynağı konumunda olan işçi dövizlerinden başlıca beklentiler; ev sahibi ülkedeki bireylerin gelir düzeylerinin ve bu sayede bireysel ve toplumsal tasarrufların artmasına katkı sağlamak. Tasarrufların artması yoluyla fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarının artması, yoksulluğun azaltılması ve ülkenin döviz kısıtının ortadan kaldırılmasıdır. Ancak beklentiler her zaman gerçekleşmemektedir. İşçi dövizlerini elde eden kişilerin düşük gelirli ve tüketim eğilimleri yüksek bireyler olması durumunda, bu kaynağın yatırım ve büyümeye yönelik faaliyetler yerine daha fazla tüketime yönlendirilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla, ek kaynaklarla birlikte

gelir artsa da tasarruf oranları artmamakta, beklenen yatırım ve büyüme gerçekleşmemektedir. Aynı zamanda, ülkeye yönelik işçi dövizleri girişi milli parayı değerli hale getirmektedir. Bu da ithalatı ucuzlatırken ihracat performansını olumsuz etkilemektedir.

İşçi dövizleri Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında 536 milyar dolar büyüklüğündedir. Bu miktar ancak banka ve finansal kurumlar gibi resmi kanallardan girişi sağlanan döviz rakamlarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla kişilerin kendisinin veya başka bir kişi aracılığıyla ev sahibi ülkede yaşayan ailesine veya yakınlarına bu kaynağı aktarabileceği resmi olmayan kanallar da mevcuttur. Resmi olmayan kanallardan elde edilen döviz girişleriyle birlikte aslında dünyadaki işçi dövizleri akımları 536 milyar doların oldukça üzerindedir.

İletişim ve ulaşım hizmetlerinin gelişmişliği resmi kanallardan giren işçi dövizlerinin miktarı üzerinde belirleyici olmaktadır. Bunun yanında işçi dövizlerinin ev sahibi ülkeye aktarılması esnasındaki işlem maliyetlerinin azalması da resmi kanallarla giriş yapan işçi dövizlerini olumlu yönde etkilemektedir. Fakat, ev sahibi ülkelere yönelik işçi dövizleri transferinin maliyetli olması resmi olmayan kanalları daha cazip hale getirmektedir (Rao ve Hassan, 2011: 701).

Çalışma, 2000-2016 döneminde Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir düzeyinde yer alan yirmi dokuz ülkede işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. İşçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişki incelenirken ülkelerin kurumsal yapısı da dikkate alınarak, kurumsal yapıdaki farklılıkların iki değişken arasındaki ilişkide belirleyici olup olmadıkları da dikkate alınmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü izleyen birinci bölümde, işçi dövizlerinin küresel sermaye akımları içerisindeki yeri incelenmektedir. Bu kapsamda dünyada en fazla işçi dövizleri elde eden ülkelere ve işçi dövizlerinin diğer sermaye türleri içerisindeki yerine dikkat çekilmiştir. İkinci bölüm, işçi dövizleri ve büyüme arasındaki teorik ilişkinin yanında, iki değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik çalışmaların sonuçlarına da yer vermektedir. Son bölümde ise, kendi örneklemimizi oluşturan yirmi dokuz ülke için 2000-2016 döneminde işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkileri ampirik olarak analiz edilmektedir.

1.İşçi Dövizlerinin Küresel Sermaye Akımları İçerisindeki Yeri

İşçi dövizleri 2016 yılında yaklaşık 536 milyar dolar büyüklüğüyle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ardından

dünyadaki en büyük ikinci fon akımıdır (World Bank, 2017). Bu fon akımının aynı yıl içerisinde yaklaşık 388 milyar dolarının Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir grubunda yer alan ülkelere yöneldiği görülmektedir. Hindistan ise bu fonun 62,7 milyar dolarını tek başına elde etmiştir.

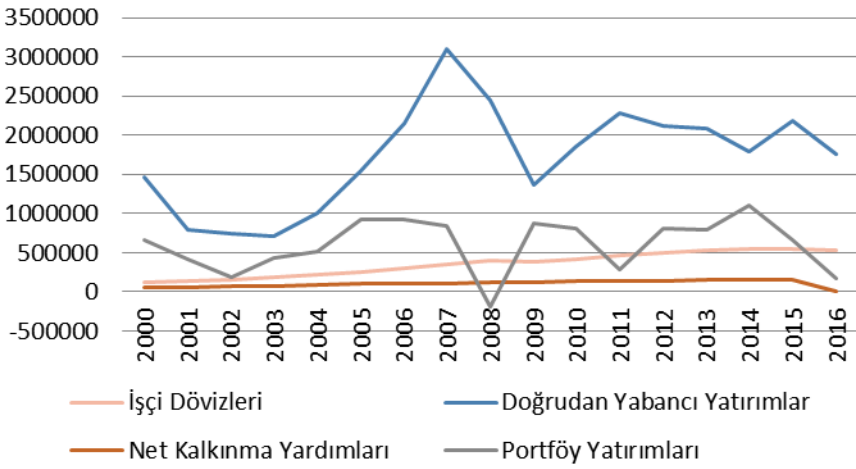
Tablo 1. Dünyada En Fazla İşçi Dövizini Elde Eden 10 Ülke (2000-2016)

Ülke	2000-2016 Ortalaması (\$)	2016 Yılı Değeri* (\$)
Hindistan	42.724.216.201	62.745.000.000 (1)
Meksika	21.242.601.215	28.667.958.485 (4)
Filipinler	18.657.286.231	31.144.632.275 (3)
Fransa	17.882.058.257	24.220.419.127 (5)
Nijerya	13.929.858.265	18.956.000.000 (7)
Çin	13.121.408.689	32.225.583.770 (2)
Almanya	10.656.193.268	16.683.183.243 (8)
Mısır	9.831.263.917	16.584.486.595 (9)
Pakistan	8.949.386.360	19.846.586.132 (6)
Bangladeş	8.515.424.881	13.679.834.224 (10)

Kaynak: World Bank (2017), World Development Indicators, www.databank.worldbank.org, Erişim: 31.08.2017.

*Parantez içindeki değerler ülkenin 2016 yılındaki sıralamasını göstermektedir.

Tablo 1, 2000-2016 yılları arasında dünyada ortalama olarak en fazla işçi dövizini elde eden 10 ülkeye ait verileri sunmaktadır. Bu verilere göre, 2016 yılında en fazla işçi dövizini elde eden Hindistan 2000-2016 yılları arasında da ortalama olarak en fazla işçi dövizini elde eden ülkedir. Aynı dönemde Hindistan'ı 21,2 milyar dolarla Meksika, 18,6 milyar dolarla Filipinler, 17,8 milyar dolarla da Fransa izlemektedir. Türkiye ise 2000-2016 ortalamasına göre 43. Sırada olup, yaklaşık 1,9 milyar dolar işçi dövizini elde etmiştir. 2016 yılına bakıldığında ise Türkiye 1,2 milyar dolar işçi dövizini elde ederek dünyada 76. sırada yer almaktadır.

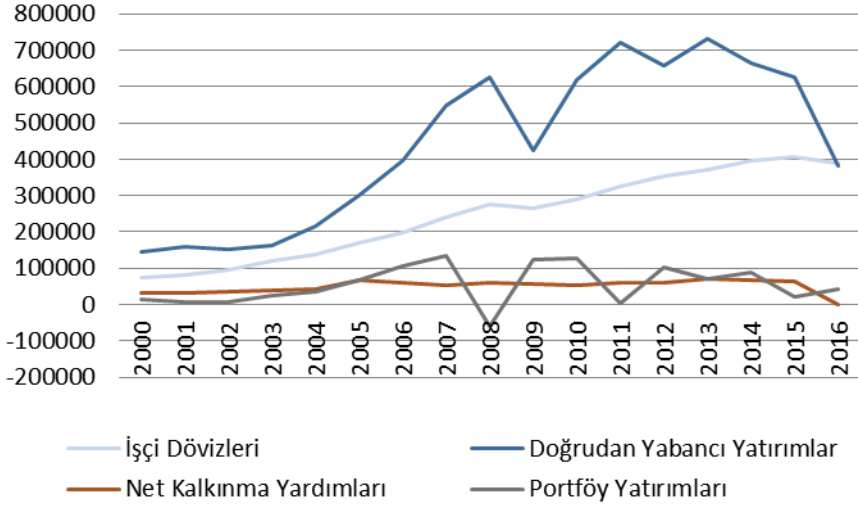
Şekil 1. Dünyadaki Sermaye Akımları (2000-2016)

Kaynak: World Bank (2017), World Development Indicators, www.databank.worldbank.org, Erişim: 31.08.2017.

Şekil 1’de ise, 2000-2016 yılları arasında dünyada en yüksek paya sahip bazı sermaye akımlarının gelişimi gösterilmektedir. Tüm yıllar itibariyle doğrudan yabancı sermaye yatırımları diğer sermaye türlerine göre en yüksek paya sahipken, 2008, 2011 ve 2016 yılları hariç olmak üzere portföy yatırımları ikinci sırada yer almaktadır. İşçi dövizleri girişleri ise portföy yatırımlarını izlemektedir.

2000’li yılların başında ve 2008 Krizinden sonra doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları inişli çıkışlı bir seyir izlerken, portföy yatırımlarının 2008 yılında negatif olarak gerçekleştiği görülmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar 2011 yılından sonra sürekli azalmaktadır. 2015 yılında 2011 yılındaki seviyesine yaklaşırsa da, 2016 yılında yeniden 2014 yılındaki seviyesinin de altına gerilemiştir. Portföy yatırımları ise 2011 yılından itibaren artsa da, 2014 yılından sonra hızla azalmıştır. Burada küresel ekonomik görünümdeki olumsuzluklar, Ortadoğu’da süren savaş ve FED’in izlediği faiz politikalarının etkisi bulunmaktadır. Doğrudan yabancı yatırım ve portföy yatırımlarına göre daha istikrarlı olan fonlar ise işçi dövizleri ve net kalkınma yardımlarıdır. İşçi dövizlerinin 2000 yılından başlayarak istikrarlı biçimde arttığı ve sadece 2009 ve 2016 yıllarında bir önceki döneme göre yaklaşık 17-18 milyar dolar azaldığı görülmektedir. Küçük miktardaki azalışların dışında işçi dövizleri istikrarlı yapısını

korumaktadır. Net kalkınma yardımları ise 2014 yılındaki 161 milyar dolarlık değerini üzerine çıkamayarak yatay seyrini korumuştur.

Şekil 2. Orta Gelirli Ülkelere Yönelik Sermaye Akımları (2000-2016)

Kaynak: World Bank (2017), World Development Indicators, www.databank.worldbank.org, Erişim: 31.08.2017.

Şekil 2, Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir kategorisinde yer alan ülkelere yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımları, işçi dövizleri, portföy yatırımları ve net kalkınma yardımlarının 2000 yılından sonraki gelişimini ele almaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, 2016 yılı için hesaplanan 536 milyar dolar büyüklüğündeki işçi dövizleri girişlerinin yaklaşık 388 milyar doları Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir grubunda yer alan ülkelere yönelmektedir. Ancak orta gelir grubuna dahil olan ülkelerde bu dağılımın adil olmadığı göze çarpmaktadır. Tablo 1’de Almanya ve Fransa dışındaki ülkeler orta gelir grubunda yer almakta ve sekiz ülkenin 2016 yılında elde ettiği işçi dövizleri miktarının yaklaşık 224 milyar dolar olduğu görülmektedir. Kısaca orta gelir grubundaki ülkelere yönelen 388 milyar dolarlık işçi dövizinin % 58’i sadece sekiz ülke arasında paylaşılmaktadır.

Orta gelirli ülkelere yönelen sermaye akımları içerisinde en yüksek pay doğrudan yabancı yatırımlara ait iken, doğrudan yabancı yatırımları işçi dövizleri izlemektedir. 2016 yılında ise işçi dövizleri girişleri doğrudan yabancı yatırımların üzerine çıkmıştır. Bunda orta

gelirli ülkelere yönelen doğrudan yabancı yatırımların 2013 yılından sonra sürekli azalması da etkili olmuştur. Portföy yatırımları ile net kalkınma yardımlarının payı ise doğrudan yabancı yatırımlar ve işçi dövizlerine göre oldukça azdır.

İşçi dövizleri orta gelirli ülkeler grubu için de oldukça istikrarlı bir fon büyüklüğü olup küresel ekonomideki olumsuz konjonktüre belirli ölçülerde de olsa bağımlılık göstermektedir. Grafik 2 incelendiğinde, işçi dövizlerinin 2009 ve 2016 yıllarında bir önceki yıla göre azaldığı görülmektedir. 2009 yılındaki azalmaya Imai vd. (2014: 525-526) de dikkat çekmiştir. Buna göre; 2008 Krizi sonrasında bazı Asya ülkelerine yönelen işçi dövizlerinde ortaya çıkan azalmanın temel nedeni olarak, gelişmiş ülkelerde daha çok finansal kesimin etkilediği sektörlerde artan işsizlik oranları ve ücret kesintileri gösterilmektedir.

2.İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı ve Büyüme İlişkisinin Teorik Arka Planı ve Literatür İncelemesi

İşçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişki çok sayıda çalışmanın konusu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları işçi dövizleri girişleriyle büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını kanıtlarken, bazı çalışmalar ise iki değişken arasında herhangi bir ilişki bulunmadığı yönünde sonuçlara ulaşmışlardır. Yine literatürde işçi dövizleri girişlerinin büyümeyi negatif yönde etkilediğini ifade eden çalışmalar da mevcuttur.

Özellikle son yıllarda büyüme literatüründe kurumsal değişkenlerin ön plana çıkması ve büyümedeki temel farklılıkların kurumsal yapıdaki farklılıklardan kaynaklandığına dair kanıtların sunulması, işçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişkinin kurumsal faktörler çerçevesinde tekrar değerlendirilmesini gündeme getirmiştir.

İşçi dövizleriyle büyüme arasındaki ilişki incelendiğinde, işçi dövizlerinin büyümeyi pozitif yönde etkileyeceğini ifade eden araştırmacılar öncelikle işçi dövizlerinin ev sahibi ülkedeki aile fertlerinin kullanılabilir gelirini arttıracaklarını ifade etmektedirler. Bunun yanında bu aile fertleri uzun vadede daha iyi eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanarak beşeri sermaye düzeylerini de arttırmabileceklerdir ve yaşam standartları da böylelikle yükselecektir. Yine işçi dövizleri finansal kesimin gelişmesini sağlayarak büyümeyi hızlandırmaktadır. Büyümenin hızlanması fakirliğin azaltılmasına da neden olmaktadır (Rao ve Hassan, 2011: 701; Arı ve Özcan, 2011: 104; Azam ve Khan, 2011: 41; Jawaid ve Ali Raza, 2012: 186; Imai vd., 2014: 525).

Diğer yandan işçi dövizlerinin büyümeyi etkilemediği veya negatif yönde etkilediğine dair kanıtlar da sunulmuştur. Bu duruma yol açan sebeplerden bir tanesi Williams (2017: 1)'a göre; dışarıya göçün ekonomi üzerindeki olumsuz etkileridir. Burada beyin göçü önemli bir faktördür. Gelişmekte olan ülkeler yeterli imkan sağlayamadıkları için bazı vasıflı işgücünü eğitim, çalışma vb. sebeplerle kaybedebilmektedirler.

Bunun yanında, işçi dövizlerinin hazır bir kaynak olması nedeniyle ev sahibi ülkedeki aile bireylerini çalışma yerine tembelliğe itebilmektedir. Bu tür kaynakların tasarruf yerine tüketime yönlendirilmesi kısa vadede ekonomi üzerinde olumlu bir etki bıraksa da uzun vadede ülkenin büyüme potansiyelini sınırlandıracaktır. Yine işçi dövizleri gelişmekte olan ülkelerde ulusal parayı değerli hale getirme, para piyasalarını olumsuz etkileme, gelir eşitsizlikleri, gelirden dalgalanmalar ve yoksulluk gibi durumlara neden olabilmektedir (Iqbal ve Sattar, 2005: 1; Karagöz, 2009: 1892, Rao ve Hassan, 2011: 701).

Ayrıca Barajas vd. (2009: 4)'ye göre; işçi dövizlerinin büyümeyi etkilememesinin bir sebebi de ev sahibi ülkelerde bu fonların büyümeye yönelik faaliyetlere yönlendirilmesinde etkili olan kurumların ve altyapıların bulunmamasıdır. İşçi dövizleri ile büyüme arasındaki ilişkiye yönelik olarak literatürde yer alan bazı çalışmaların sonuçlarına Tablo 2'de daha detaylı olarak değinilmiştir.

Tablo 2. Konuyla İlgili Olarak Literatürde Yer Alan Bazı Çalışmalara İlişkin Özet Bilgiler

Yazar/ Yazarlar	Ülke/Ülk e Grubu ve Araştırma Dönemi	Araştırma Yöntemi	Elde Edilen Sonuçlar	Pozitif İlişki Bulan
Iqbal ve Settar (2005)	Pakistan / 1972- 2003	En Küçük Kareler	İşçi dövizleri ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.	
Glytsos (2005)	Beş Akdeniz Ülkesi /	İki Aşamalı En Küçük	İşçi dövizlerinin tüketim, yatırım, ithalat ve büyüme üzerindeki	

İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı ve Büyüme

	1969-1998	Kareler	etkilerinin Keynesyen model çerçevesinde incelendiği çalışmada, işçi dövizleri belirtilen makroekonomik değişkenleri pozitif yönde etkilemektedir.	
Ang (2007)	Filipinler / 1988-2004	En Küçük Kareler	İşçi dövizleri ile büyüme arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.	
Fayissa ve Nsiah (2010)	36 Afrika Ülkesi / 1980-2004	Panel Veri Analizi	İşçi dövizleri finansal yatırımlara ek bir kaynak olarak ve likidite kısıtlarını ortadan kaldırarak ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.	
Azam ve Khan (2011)	Azerbaycan ve Ermenistan / 1995-2010	En Küçük Kareler	Her iki ülke için işçi dövizleri büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.	
Arı ve Özcan (2011)	30 Gelişmekte Olan Ülke / 1996-2009	Sistem Genelleştirilmiş Momentler	İşçi dövizlerindeki yüzde 1 düzeyindeki artış büyüme oranını yaklaşık yüzde 1,72 puan arttırmaktadır.	
Karagöz (2009)	Türkiye / 1970-2005	Eşbütünlüme Eşme Analizi	Johansen eşbütünlüme testi seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ancak regresyon sonuçları işçi dövizlerinin büyümeyi negatif yönde etkilediğini göstermektedir.	Negatif İlişki Bulan Çalışmalar

Ahmed (2010)	Bangladeş / 1995-2006	Eşbütünlü eşme Analizi	Johansen eşbütünlü testi seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Ancak regresyon sonuçları işçi dövizlerinin büyümeyi negatif yönde etkilediğini göstermektedir.	
Barajas vd. (2009)	84 Gelişmekte Olan Ülke / 1970-2004	Panel En Küçük Kareler ve Sabit Etkiler	İşçi dövizleri ekonomik büyümeyi etkilememektedir.	İlişki Bulamayan Çalışmalar
Rao ve Hassan (2011)	40 Ülke / 1960-2007	Panel Sabit Etkiler ve Tesadüfi Etkiler	İşçi dövizleri ekonomik büyüme üzerinde doğrudan anlamlı bir etki doğurmamakta, fakat yatırımlar ve finansal gelişme değişkenleri üzerinden ekonomik büyümeyi dolaylı olarak etkileyebilmektedir.	
Ofeh ve Muandzevara (2017)	Kamerun / 1980-2013	En Küçük Kareler	İşçi dövizlerinin ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.	
Ramirez ve Sharma (2008)	23 Latin Amerika ve Karayip Ülkesi / 1990-2005	Panel Eşbütünlü eşme Analizi	İşçi dövizlerinden ekonomik büyümeye doğru pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Finansal gelişmişlik düzeyinin modele dahil edilmesiyle ilişki daha anlamlı hale gelmiştir.	Kurumsal Yapıyı İnceren Çalışmalar

Mundaca (2009)	25 Latin Amerika ve Karayip Ülkesi / 1970-2002	Panel Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	İşçi dövizleri ekonomik büyümeyi hem doğrudan hem de finansal gelişmişlik düzeyiyle bağlantılı olarak finansal aracı kurumlar tarafından teknoloji ve sermaye yatırımlarına yönlendirilen krediler sayesinde dolaylı olarak etkilemektedir.
Guiliano ve Ruiz-Arranz (2009)	73 Ülke / 1975-2002	Panel En Küçük Kareler/Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Finansal sistemin gelişmediği ve insanların kredi ihtiyaçlarına cevap veremediği ülkelerde işçi dövizlerinin bu kısıtı ortadan kaldırarak ekonomik büyümeyi olumlu biçimde etkilediğini göstermektedir.
Catrinescu vd. (2009)	162 Ülke / 1970-2003	Panel En Küçük Kareler ve Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Farklı alt dönemlere ve farklı modellere göre elde edilen sonuçlar, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemesinde kurumsal yapının kalitesinin önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedir.
Williams (2017)	109 Ülke / 1975-2014	Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	İşçi dövizleri, kalitesi yüksek demokratik kurumlara sahip gelişmekte olan ülkelerde uzun dönemli büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Jawaid ve Ali Raza (2012)	Çin ve Güney Kore / 1980-2009	Eşbütünlü eşme Analizi	Johansen eşbütünlüleme sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Güney Kore ekonomisinde işçi dövizleri ekonomik büyümeyi hem uzun hem kısa dönemde pozitif yönde etkilerken, Çin ekonomisinde ise uzun dönemde negatif bir ilişki bulunmaktadır. Kısa dönemde ise iki değişken arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
Imai vd. (2014)	24 Asya-Pasifik Ülkesi / 1980-2009	Panel İki Aşamalı En Küçük Kareler	İşçi dövizleri genel olarak büyüme üzerinde olumlu etkilere yol açmakla birlikte, diğer yabancı sermaye türlerinin yanında işçi dövizlerindeki volatilité büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir.
Batu (2017)	81 Ülke / 1970-2012	Panel En Küçük Kareler / İki Aşamalı En Küçük Kareler	Geçici işçi dövizleri girişleri büyümeyi pozitif yönde etkilerken, kalıcı işçi dövizleri ise büyüme üzerinde anlamlı bir etki doğurmamaktadır.
Konte (2017)	120 Gelişmekte Olan Ülke / 1970-2010	Panel Sabit Etkiler ve Tesadüfi Etkiler / Havuzlanmış En Küçük	İki farklı büyüme rejimi modeli dikkate alınarak elde edilen regresyon sonuçlarına göre, birinci rejimde işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisinin anlamsız olduğu; ikinci rejimde

Her İki Yönde Sonuç Elde Eden Çalışmalar

		Kareler	ise, işçi dövizlerinin büyüme oranını pozitif ve anlamlı biçimde etkilediği görülmüştür.	
--	--	---------	--	--

3.İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı ve Büyüme İlişkisine Yönelik Ampirik Uygulama

Literatürde daha önce yapılmış olan çalışmaların sonuçlarında da görüldüğü gibi; işçi dövizleri, kurumsal yapı ve büyüme arasındaki ilişki farklı ülke ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. Bu kısımda ise değişkenler arasındaki ilişki 2000-2016 dönemini kapsayacak şekilde ampirik olarak analiz edilmektedir. Analiz bulgularına geçmeden önce kullanılacak model, veri seti ve ampirik yöntem hakkında bilgi verilmiştir.

3.1. Model ve Veri Seti

Çalışmanın örneklemini Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir düzeyinde bulunan ülkeler oluşturmaktadır. 2000-2016 dönemi için veri setine ulaşılabilen ve orta gelir düzeyinde bulunan yirmi dokuz ülke² analize dahil edilmiştir. Yirmi dokuz ülkeye giren işçi dövizlerinin kurumsal yapı değişkenleriyle birlikte büyümeyi ne yönde etkilediğini tahmin etmek için Denklem 1 kullanılmıştır.

$$LNY_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNREM_{it} + \beta_2 X_{it} + \beta_3 INS_{it} + \beta_4 INS_{it} * LNREM_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$(i=1, \dots, N; t=1, \dots, T)$

Denklem 1’de i ülkesinin t dönemindeki kişi başına düşen reel gayrisafi yurtiçi hasıla (Reel GSYH) düzeyinin logaritmik değeri (LNY_{it}) bağımlı değişken olarak alınmıştır. Modelin bağımsız değişkenleri ise cari işçi dövizlerinin GSYH deflatörü yardımıyla fiyat hareketlerinden arındırılmış ve logaritması alınmış reel değeri ($LNREM_{it}$), kontrol değişkenler vektörü (X_{it}), kurumsal yapıya ait değişkenler vektörü (INS_{it}) ve kurumsal değişkenlerle geliştirilmiş işçi dövizleridir ($INS_{it} * LNREM_{it}$). Literatürdeki çalışmalara da bağlı olarak, dış ticaret hacminin GSYH’ye oranı olarak ifade edilen dışa açıklık düzeyi (OPEN) ve fiyat istikrarını ifade eden tüketici fiyatlarındaki yıllık yüzde değişim (INF) kontrol değişken olarak modele dahil edilmiştir. Kurumsal yapıya ait değişkenler ise

² Arnavutluk, Cezayir, Arjantin, Azerbaycan, Belarus, Botswana, Brezilya, Bulgaristan, Çin, Kolombiya, Kosta Rika, Hırvatistan, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, İran, Jamaika, Kazakistan, Makedonya, Malezya, Mauritius, Meksika, Panama, Paraguay, Peru, Romanya, Rusya, Güney Afrika, Tayland, Türkiye.

yolsuzluk endeksi (CORR), mülkiyet hakları endeksi (PROP), ticaret özgürlüğü endeksi (TRAFREE), politik haklar endeksi (POLRIGHT) ve sivil haklar endeksidir (CIVRIGHT). Bu değişkenlerin dışında modelde yer alan ε_{it} ise hata terimidir. Ayrıca resmi olmayan kanallardan ülkelere giren işçi döviz miktarı belirlenemediği için işçi döviz verileri yalnızca resmi kanallardan ülkelere giren döviz miktarı olarak alınmıştır.

Kişi başına düşen reel GSYH, işçi dövizleri, ithalat ve ihracatın GSYH içerisindeki payı ve tüketici fiyatlarındaki yıllık değişmeye ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanı aracılığıyla elde edilmiştir (World Bank, 2017). Bunun yanında, yolsuzlukla ilgili veriler Uluslararası Şeffaflık Örgütü veri tabanından (Transparency International, 2017), mülkiyet hakları ve ticaret özgürlüğü ile ilgili veriler de Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi veri tabanından elde edilmiştir (The Heritage Foundation, 2017). Son olarak politik haklar ve sivil haklara ilişkin verilere de Freedom House veri tabanı aracılığıyla ulaşılmıştır (Freedom House, 2017).

İşçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelerken kurumsal yapıya ait değişkenleri de modellerine dahil eden Catrinescu vd. (2009) ve Williams (2017)'den hareketle kurumsal değişkenlerle geliştirilmiş işçi dövizleri değişkeni (interaction term) de modele dahil edilmiştir. Bu değişken, kurumsal yapıya ait değişkenlerin işçi dövizleriyle birlikte büyümeyi ne şekilde etkileyebileceğini ortaya koymakta ve yurt dışında çalışanların ev sahibi ülkeye döviz gönderirken kurumsal yapıyı dikkate alıp almadıklarını göstermektedir.

3.2. Modelin Tahmin Edilmesinde Kullanılacak Ampirik Yöntem

Ekonometrik analizlerde tek bir birim ve çok sayıda dönem için zaman serisi analizleri kullanılmakla birlikte, birim sayısının da bu çalışmada olduğu gibi çok sayıda olması durumunda panel veri analizinin kullanımı ciddi kolaylıklar sağlamaktadır. Bu çalışmada da birim sayısının 29 olması ve 2000-2016 döneminin analiz dönemi olarak seçilmesi nedeniyle panel veri analizi kullanılmıştır. Panel veri analizi yöntemleri geniş bir literatüre sahiptir. Bu çalışmada, denklem 1'de üzerinde durulan modelin tahmininde bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin bağımsız değişken olarak modele dahil edildiği dinamik panel veri analizi/otoregresif panel veri analizi tercih edilmiştir. Dinamik otoregresif bir panel veri modeli denklem 2'de gösterilmektedir (Hsiao, 2003: 69).

$$y_{it} = \gamma y_{i,t-1} + \beta' x_{it} + \alpha_i^* + \lambda_t + u_{it} \quad i=1,\dots,N \quad t=1,\dots,T \quad (2)$$

Burada y_{it} , bağımlı değişken vektörü, x_{it} bağımsız değişkenler matrisi, $y_{i,t-1}$ gecikmeli bağımlı değişken vektörü, α_i^* birim etki, λ_t zaman etkisi ve u_{it} ise hata terimidir. Otoregresif panel veri modellerinin tahmini için çok sayıda tahminci geliştirilmiştir. Bunlardan bazıları denklem 2'de belirtilen birim etkileri dikkate almamakta iken, bazıları ise birim etkileri modelden elimine etmekte veya birim etkileri ifade etmek için kukla değişken kullanmaktadır. Kukla değişkenli en küçük kareler (EKK) yöntemi, modelin birinci farkı alınıp birim etkinin modelden düşürülmesi yerine, birim etkileri ifade etmek için kukla değişken kullanılmasını önermektedir. Yöntemin zayıf yönü ise, birim etkileri belirlemek için kukla değişken sayısının arttırılmasının modelin serbestlik derecesini düşürmesidir. Özellikle T'nin küçük olduğu durumlarda ($T < N$) tutarsız tahminler elde edilmektedir. Bu durum literatürde dinamik panel sapması veya Nickell sapması olarak bilinmektedir (Çağlayan Akay, 2015: 89).

Kukla değişkenli EKK yönteminin tutarlı tahminler üretebilmesi amacıyla Nickell (1981), Kiviet (1998) ve Bun ve Kiviet (2003) tarafından düzeltmeler önerilmiştir. Sonuçları üzerinde düzeltme uygulanan kukla değişkenli EKK yöntemi "Sapması Düzeltmiş Kukla Değişkenli EKK Yöntemi" olarak isimlendirilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 71). Çalışmada da Sapması düzeltilmiş kukla değişkenli EKK yöntemi kullanılmıştır. Katsayıların elde edilmesinde ise Blundell ve Bond tarafından geliştirilen sistem genelleştirilmiş momentler tahmincisi kullanılmış ve sonuçlar Bun ve Kiviet (2003) tarafından önerilen $O(1/NT^2)$ düzeltmesiyle yeniden elde edilmiştir. Burada O , sapma yakınsama hızı olup, N ve T ise sırasıyla birim ve dönem sayısını ifade etmektedir.

Çalışmada sistem genelleştirilmiş momentler tahmincisinin kullanılmasının temel sebebi birim boyutunun zaman boyutundan ($N > T$) büyük olmasıdır. Çünkü, Blundell ve Bond 1998 yılında yayınlamış oldukları çalışmalarında, otoregresif panel veri modellerinde zaman boyutunun ($N > T$) küçük olduğu durumda etkin tahmincinin elde edilebilmesi için yararlanılan ekstra moment koşulunu geliştirmişlerdir (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 87-88; Hsiao, 2003: 147-148). Dışsal değişkeni olmayan ve $E(\mu_i)=0$, $E(u_{it})=0$ ve $E(\mu_i, u_{it})=0$ koşullarını sağlayan otoregresif model aşağıdaki gibi oluşturulabilmektedir.

$$y_{it} = \delta y_{i,t-1} + \mu_i + v_{it} \quad i=1,\dots,N \quad t=1,\dots,T \quad (3)$$

Blundell ve Bond, T=3 iken ve sadece $E(y_{i1}\Delta v_{i3})=0$ ortogonalite koşulunun olduğu duruma odaklanmıştır. Bu gibi bir durumda tahminciyi elde etmek için öncelikle araç değişken regresyonu elde edilmektedir. Örnek olarak t=2 için, denklem 3'te yer alan eşitliğin her iki tarafından y_{i1} çıkarılmakta ve Δy_{i2} 'nin y_{i1} üzerine regresyonu denklem 4'teki gibi elde edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 87-88; Hsiao, 2003: 147-148).

$$\Delta y_{i2} = (\delta - 1)y_{i1} + \mu_i + v_{i2} \quad (4)$$

3.3. Ampirik Bulgular ve Değerlendirme

2000-2016 döneminde Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir düzeyinde yer alan 29 ülkede işçi dövizleri, kurumsal yapı ve büyüme arasındaki ilişki panel veri analizi tahmincilerinden sapması düzeltilmiş kukla değişkenli EKK tahmincisi yardımıyla incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesinde Stata 11 paket programı kullanılmıştır.

Öncelikle Tablo 3'te sadece işçi dövizlerinin yer aldığı 1. Model ile kurumsal değişkenlerin yer aldığı 2. Modelden 6. Modele kadar olan modellerin sonuçları özetlenmiştir. Tablo 3'te yer alan katsayıların tümü Bun ve Kiviet (2003) tarafından önerilen sapma düzeltmesi ile yeniden elde edilmiş olup, parantez içindeki değerler bootstrap standart hata değerlerini göstermektedir. Bu bakımdan elde edilen katsayılar, etkin ve dirençli katsayı tahminlerini ifade etmektedir.

1. Modelde, bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerinin pozitif ve anlamlı olduğu göze çarpmaktadır. Bu değişkenin katsayısına yönelik olarak diğer modellerde de benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür. Yani analize dahil edilen ülkelerde kişi başına düşen reel GSYH düzeyi, bir önceki dönem kişi başına düşen reel GSYH düzeyinden pozitif yönde etkilenmektedir. Kontrol değişkenlerinden ticari dışa açıklık düzeyi ve fiyat istikrarının katsayıları da tüm modeller için sırasıyla pozitif ve negatif bulunmuştur. Ülkelerin dışa açıklık düzeylerinin artması büyümeyi pozitif yönde etkilerken, fiyat istikrarının bozulması ise büyümeyi negatif yönde etkilemektedir. Özellikle yüksek enflasyonun ekonomideki rekabet düzeyini ve ihracatı azalttığı ve piyasanın işleyişinde aksaklıklara yol açtığı (Bengoa ve Sanchez-Robles, 2003) dikkate alındığında ulaşılan sonuç teorik beklentilerle uyumludur.

Tablo 3. İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı ve Büyüme İlişisine Yönelik Sapması Düzeltilmiş EKK Tahmin Sonuçları (Kurumsal Değişkenlerin Yer Aldığı Modellere İlişkin Sonuçlar)

LN _Y	1	2	3	4	5	6
LN _Y (-1)	0,9479 (0,008) *	0,9619 (0,0091)*	0,9480 (0,0086) *	0,9650 (0,0119)*	0,9510 (0,0083) *	0,9480 (0,0081)*
LNREM	0,0140 1 (0,0028)*	0,0133 (0,0029)*	0,0141 (0,0028) *	0,0138 (0,0028)*	0,0139 (0,0028) *	0,0143 (0,0028)*
CORR		0,0010 (0,0004)*				
PROP			-0,0003 (0,0003)			
TRAFRE E				-0,0003 (0,0002)		
POLRIG HT					-0,0090 (0,0034) *	
CIVRIGH T						-0,0140 (0,0047)*
OPEN	0,0007 (0,001) *	0,0007 (0,0001)*	0,0007 (0,0001) *	0,0007 (0,0001)*	0,0007 (0,0001) *	0,0007 (0,0001)*
INF	- 0,0009 (0,0002)*	-0,0010 (0,0002)*	-0,0009 (0,0002) *	-0,0009 (0,0002)*	-0,0009 (0,0002) *	-0,0008 (0,0002)*

Not: Parantez içindeki değerler bootstrap standart hataları göstermektedir. * Katsayıların yüzde % 1 seviyesinde anlamlı olduklarını göstermektedir. Katsayılar üzerinde Bun ve Kiviet (2003) tarafından önerilen $O(1/NT^2)$ sapma düzeltmesi yapılmıştır.

Tahmin edilen altı modelin tümünde de işçi dövizleri değişkeninin katsayısı (LNREM) pozitif ve anlamlı olmasına rağmen değer olarak çok küçüktür. Tablo 2'de yer alan sonuçlara göre; tüm modellerde işçi dövizleri girişlerindeki % 1 seviyesindeki artış kişi başına düşen reel GSYH düzeyini yaklaşık % 0,01 arttırmaktadır. Kısaca, bir yıldan diğer yıla işçi dövizleri girişlerindeki % 100 seviyesindeki artış kişi başına düşen geliri sadece % 1 oranında

arttırmaktadır. Kurumsal yapıya ait değişkenlerin modellere dahil edilmesi de durumu ciddi ölçüde değiştirmemektedir.

Kurumsal yapıya ait değişkenlerin anlamlılığına bakıldığında ise, ilk olarak yolsuzluk (CORR) değişkenine ait katsayının pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Yolsuzluk algılama endeksi 100 puan üzerinden oluşturulan bir endeks olup, endeks puanının yükselmesi ülkenin şeffaflaştığının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Buna göre, ülkelerde yolsuzluk algılaması azaldığında katsayının değeri yükselmekte ve bu durumda kişi başına düşen reel GSYH düzeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bu yöndeki bir bulgu Catrinescu vd. (2009) çalışmasıyla da uyumluluk göstermektedir. Yolsuzluk değişkeninin yanında politik haklar ve sivil haklara ilişkin katsayıların da negatif ve anlamlı oldukları göze çarpmaktadır. Bu değişkenlere ait puanlama sistemine göre politik veya sivil haklar bakımından en iyi durumda olan ülkelere 1, politik veya sivil haklar bakımından en kötü durumda olan ülkelere ise 10 puan verilmektedir. Buna göre katsayıların yükselmesi, ilgili ülkelere politik ve sivil hakların azaldığını göstermektedir. Politik veya sivil hakların azalması Williams (2017)'de olduğu gibi bu çalışmada da büyümeyi azaltıcı bir faktör olduğu görülmektedir.

Bu değişkenlerin dışında mülkiyet hakları ve ticaret özgürlüğü endeksleri ile büyüme arasında ise herhangi bir anlamlı ilişkiye ulaşılamamıştır.

Tablo 4. İşçi Dövizleri, Kurumsal Yapı ve Büyüme İlişisine Yönelik Sapması Düzeltilmiş EKK Tahmin Sonuçları (Kurumsal Değişkenlerle Geliştirilmiş İşçi Dövizlerinin Yer Aldığı Modellere İlişkin Sonuçlar)

LN_Y	7	8	9	10	11
LN_Y(-1)	0,9579 (0,0085))*	0,9458 (0,0085)*	0,9644 (0,0108))*	0,9517 (0,0084))*	0,9496 (0,0082))*
LNREM	0,0163 (0,0027))*	0,0151 (0,0031)*	0,0158 (0,0031))*	0,0156 (0,0029))*	0,0167 (0,0030))*
CORR*LNREM	0,0000 (0,0000))*				
PROP*LNREM		-0,0000 (0,0000)			

TRAFREE*LN REM					-0,0000 (0,0000)
POLRIGHT*LN REM					-0,0004 (0,0002)*
CIVRIGHT*LN REM					-0,0007 (0,0002)*
OPEN	0,0007 (0,0001)*	0,0007 (0,0001)*	0,0007 (0,0001)*	0,0007 (0,0001)*	0,0007 (0,0001)*
INF	-0,0010 (0,0002)*	-0,0009 (0,0002)*	-0,0010 (0,0002)*	-0,0009 (0,0002)*	-0,0008 (0,0002)*

Not: Parantez içindeki değerler bootstrap standart hataları göstermektedir. * Katsayıların yüzde % 1 seviyesinde anlamlı olduklarını göstermektedir. Katsayılar üzerinde Bun ve Kiviet (2003) tarafından önerilen $O(1/NT^2)$ sapma düzeltmesi yapılmıştır.

Tablo 4'te ise kurumsal değişkenlerle geliştirilmiş işçi dövizlerinin (interaction term) yer aldığı 7. Modelden 11. Modele kadar olan modellerin sonuçları özetlenmiştir. Tablo 4'te yer alan katsayıların tümü Tablo 3'te olduğu gibi Bun ve Kiviet (2003) tarafından önerilen sapma düzeltmesi ile yeniden elde edilmiş olup, parantez içindeki değerler bootstrap standart hata değerlerini göstermektedir. Bu bakımdan elde edilen katsayılar, etkin ve dirençli katsayı tahminlerini ifade etmektedir.

Modellerde, bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerine ait katsayının pozitif ve anlamlı olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre, analize dahil edilen ülkelerde kişi başına düşen reel GSYH düzeyi, bir önceki dönem kişi başına düşen reel GSYH düzeyinden pozitif yönde etkilenmektedir. Kontrol değişkenlerden ticari dışa açıklık düzeyi ve fiyat istikrarının katsayıları da tüm modeller için sırasıyla pozitif ve negatif bulunmuştur. Bu anlamda Tablo 3'e ait değerlerle paralellik göstermektedir.

Yoksulluk algılama endeksiyle geliştirilmiş işçi döviz değişkeninin katsayısı (CORR*LNREM) yoksulluk algılama endeksi değişkeninin katsayısında olduğu gibi pozitif ve anlamlı olarak bulunmuştur. Bu değişkenin modele dahil edilmesi 2. Modele kıyasla işçi döviz değişkenine ait katsayıyı yükseltse de anlamlı bir değişim

ortaya çıkarmamaktadır. Yine, mülkiyet hakları endeksiyle geliştirilmiş işçi döviz değışkeni (PROP*LNREM) ve ticaret özgürlüğü endeksiyle geliştirilmiş işçi döviz değışkeninin (TRAFREE*LNREM) büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Politik haklarla geliştirilmiş işçi dövizleri değışkeni (POLRIGHT*LNREM) ve sivil haklarla geliştirilmiş işçi dövizleri değışkeni (CIVRIGHT*LNREM)'ne ait katsayılar ise negatif ve anlamlıdır. Bu değışkenlerin de yine işçi dövizleri değışkenine ait katsayılar üzerinde bir miktar olumlu etkisi olsa da, modelin veya katsayının anlamlılığı önemli ölçüde değıştiren bir etki ortaya çıkarmamaktadırlar.

29 ülkeye yönelik elde edilen sonuçlara genel olarak bakıldığında 2000-2016 döneminde işçi dövizlerinin büyüme üzerinde pozitif bir etki doğursa da, bu etkinin ciddi bir etki olmadığı görülmektedir. Kurumsal yapıya ait değışkenler son yıllarda büyüme literatüründe geniş bir yer tutmakta ve ülkelerin büyüme rakamları arasındaki farklılıkları açıklamada önemli rolleri bulunmaktadır. İşçi döviz ve büyüme arasındaki ilişkinin açıklanmasında ülkelerin kurumsal gelişmişliğine yönelik olarak bazı değışkenler de modele eklenmiş ve bu değışkenlerin modelin açıklama gücünü arttırması beklenmiştir.

Ulaşılan sonuçlara göre, kurumsal değışkenlerin veya kurumsal değışkenlerle geliştirilmiş işçi döviz değışkenlerinin işçi döviz değışkeni üzerinde çok küçük bir pozitif etkiye yol açtığı, fakat katsayının anlamlılığını değıştiren bir etkiye yol açmadığı görülmüştür. Ele alınan ülke grubu kurumsal yönden gelişme sürecinin başında olan ve bu anlamda belirli dezavantajlara sahip ülkelerden oluşmaktadır. Bu ülkeler için kurumsal yapıdaki ilerlemeler ekonomik gelişme ve büyüme amacı çerçevesinde gerekli olsa da, işçi dövizlerinin ev sahibi ülkeye çekilmesi ve bu çekilen fonların yatırıma yönlendirilmesi noktasında kurumsal ilerlemelerin tek başına yeterli bir faktör olmadığı görülmektedir.

4.Sonuç

İşçi dövizleri, doğrudan yabancı yatırımlar ve belirli yıllarda da portföy yatırımlarından sonra dünyadaki en büyük fon akımıdır. Orta gelirli ülkelerde ise büyüklük bakımından portföy yatırımlarının oldukça üzerinde yer almaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları, mülkiyet bakımından ev sahibi ülkenin vatandaşı olmayan kişilerin fonlarından oluşan finansal bir kalemdir. Ancak, işçi dövizleri ev sahibi ülkenin yurtdışında çalışan vatandaşlarının

elde ettikleri kazancın bir kısmını kendi ülkelerinde değerlendirme amacını taşıdığı için dolaylı olarak ev sahibi ülkenin bir iç tasarrufu olarak düşünülebilir. Bu sebeple, işçi dövizleri diğer yabancı kaynaklı fonlara oranla daha istikrarlı bir karaktere sahiptir.

Temel olarak 20. Yüzyılın önemli olgularından biri haline gelen göçler, işçi dövizlerini gündeme getirmiş ve işçi dövizlerinin büyüme ve kalkınma üzerindeki etkilerini inceleyen ciddi bir literatür oluşmuştur. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, bu çalışmaların önemli bir bölümünün 1960 veya 1970'li yıllardan başlayarak 40-50 yıllık bir süreçte işçi dövizleri ve büyüme ilişkisini incelemekte olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da, benzer bir ilişki kurumsal yapıyı içeren değişkenlerin de dahil edilmesiyle Dünya Bankası sınıflamasına göre orta gelir düzeyinde yer alan yirmi dokuz ülke için incelenmiştir. Fakat çalışmayı literatürdeki çalışmalardan ayıran bazı temel farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar ilk olarak; daha yakın bir dönemin ele alınması, ikinci olarak da; kurumsal yönden henüz gelişme aşamasında olan ülkelerin incelenmiş olmasıdır. Özellikle, orta gelir düzeyinde yer alan ülkelerde işçi dövizlerinin miktarında 2000'li yıllardan başlayarak ciddi bir artış olduğu dikkate alındığında, ulaşılan sonuçların ülkelerin büyüme politikaları bakımından işçi dövizlerine yönelik bakış açılarını da etkilemesi hedeflenmektedir. Bu sayede çalışmanın, literatüre de ciddi bir katkı sağlamış olduğu düşünülmektedir.

Elde edilen sonuçlar; 29 ülkede 2000-2016 döneminde işçi dövizleri büyüme üzerinde pozitif bir etki doğursa da, bu etkinin ciddi bir etki olmadığını göstermiştir. İşçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişkinin açıklanmasında ülkelerin kurumsal gelişmişliğine yönelik olarak bazı değişkenler de modele eklenmiş ve bu değişkenlerin literatürdeki çalışmalarla paralel olarak modelin açıklama gücünü arttırması beklenmiştir. Ancak, kurumsal değişkenlerin işçi dövizleri değişkeni üzerinde çok küçük bir pozitif etkiye yol açtığı, fakat katsayının anlamlılığını değiştirecek bir etkiye yol açmadığı görülmüştür.

Analiz edilen ülke grubu daha önce de bahsedildiği gibi, kurumsal yönden gelişme sürecinin başında olan ülkelere aittir. Ulaşılan sonuçlar da, bu ülkeler için işçi dövizlerinin ev sahibi ülkeye çekilmesi ve bu çekilen fonların yatırıma yönlendirilmesi noktasında kurumsal ilerlemelerin tek başına yeterli bir faktör olmadığını göstermektedir.

Burada üzerinde durulması gereken en önemli nokta; işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkeler arasındaki dağılımıdır.

Çalışmada da incelendiği gibi, işçi dövizlerinin büyük bir bölümünü Hindistan ve Hindistan da dahil olmak üzere sekiz ülke paylaşmaktadır. Geriye kalan ülkeler ise bu türdeki fonlardan az miktarda yararlanmaktadır. Bu durumu etkileyen esas faktör, göçlerin miktarı ve göç eden bireylerin gittikleri ülkelerdeki ekonomik durumlarıdır. Dışarıya daha fazla göç veren ülkelerin daha fazla döviz çekmesi beklenen bir durumdur. Aynı şekilde, göç eden kişilerin göç ettikleri ülkede temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyin oldukça üzerinde gelir elde etmeleri de tasarruflarını kendi ülkelerinde değerlendirmeleri için bir sebeptir.

Diğer bir faktör ise, göçlerin yakın bir tarihte gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Göçler yakın bir tarihte gerçekleşmiş ise, göç eden bireylerin geride kalan aile bireyleriyle iletişimi büyük ölçüde devam etmekte ve elde edilen gelirin bir bölümü ev sahibi ülkedeki aile bireylerine gönderilebilmektedir. Fakat göçler eski bir tarihte meydana gelmiş ise, sonraki kuşakların ev sahibi ülkedeki ailenin geriye kalan bireyleriyle iletişimi zayıflamakta ve bunun yanında göç eden bireyler göç ettikleri ülkelerin yerleşikleri haline gelmektedirler. Bu gibi durumlar hem işçi dövizlerinin ev sahibi ülkelere girişini hem de işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkilerini azaltmaktadır. İşçi dövizlerinin ev sahibi ülkedeki büyümeyi ne ölçüde etkileyeceği ev sahibi ülkenin kurumsal yapısından ziyade, göç eden kişilerin göç ettikleri ülkelerdeki konumlarıyla daha yakın bir ilişkiye sahip olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak Orta Gelirli Ülkelerin, iktisadi büyüme ve kalkınma hedefleri çerçevesinde kurumsal açıdan gelişmiş ülkelerle olan açığı kapatmak için belirli politikalar izlemeleri zorunludur. Ampirik sonuçların da gösterdiği gibi, kurumsal değişkenlerin işçi dövizleri ve büyüme ilişkisi üzerinde anlamlı bir etki doğurduğunu söylemek güçtür. Ancak literatürdeki çalışmalar incelendiğinde de görüldüğü üzere, kurumsal yapıya ilişkin değişkenlerin işçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi anlamlı ve pozitif biçimde etkilediği ortaya konulmuştur. Burada Orta Gelirli Ülkelerin izleyeceği temel politika, kısa vadede var olan kurumsal yetersizlikleri orta ve uzun vadede ortadan kaldırarak, işçi dövizleri ve diğer yabancı sermaye türlerinin büyüme ve kalkınma politikaları ile daha uyumlu biçimde kullanılmasını sağlayacak olan ekonomik ve finansal mekanizmaların işler hale getirilmesini sağlamaktır. Bu ekonomik ve finansal mekanizmalar ise en başta, etkin bir merkez bankası yönetimi, siyasi ortamdan bağımsız ve yolsuzlukların en aza indirildiği bir finansal

kesimin oluşturulması yanında, işçi dövizlerinin kayıtlı olarak ülkeye girişini teşvik edecek yasal düzenlemelerin hazırlanmasıdır.

KAYNAKLAR

Ahmed, M. S. (2010), "Migrant Workers Remittance and Economic Growth: Evidence From Bangladesh", *ASA University Review*, 4(1), ss. 1-13.

Ang, A. P. (2007), "Workers' Remittances And Economic Growth In The Philippines", *In DEGIT Conference Papers* (No. c012_029), DEGIT, Dynamics, Economic Growth, and International Trade.

Arı, A. ve Özcan, B. (2011), "İşçi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (38), ss. 101-117.

Azam, M. ve Khan, A. (2011), "Workers' Remittances and Economic Growth: Evidence from Azerbaijan and Armenia", *Global Journal of Human-Social Science Research*, 11(7), ss. 40-46.

Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M. ve Montiel, P. J. (2009), "Do Workers' Remittances Promote Economic Growth?", IMF Working Paper No.WP/09/153.

Batu, M. (2017), "International Worker Remittances and Economic Growth in A Real Business Cycle Framework", *Structural Change and Economic Dynamics*, 40, ss. 81-91.

Bengoa, M. ve Sanchez-Robles, B. (2003), "Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth: New Evidence From Latin America", *European Journal of Political Economy*, ss. 529-545.

Blundell, R. ve Bond, S. (1998), "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, ss. 115-143.

Bun, M. J. ve Kiviet, J. F. (2003), "On the Diminishing Returns of Higher-Order Terms in Asymptotic Expansions of Bias", *Economics Letters*, ss. 145-152.

Catrinescu, N., Leon-Ledesma, M., Piracha, M. ve Quillin, B. (2009), "Remittances, Institutions, and Economic Growth", *World Development*, 37(1), ss. 81-92.

Çağlayan-Akay, E. (2015), "Dinamik Panel Veri Modelleri", S. Güriş (Editör), *Stata ile Panel Veri Modelleri* (ss. 81-104), Der Yayınları, İstanbul.

Fayissa, B. ve Nsiah, C. (2010), "The Impact of Remittances on Economic Growth and Development in Africa", *The American Economist*, 55(2), ss. 92-103.

Freedom House (2017), Freedom in the World 2017, www.freedomhouse.org, Erişim: 20.08.2017.

Glytsos, N. P. (2005), "The Contribution of Remittances to Growth: A Dynamic Approach and Empirical Analysis", *Journal of Economic Studies*, 32(6), ss. 468-496.

Giuliano, P. ve Ruiz-Arranz, M. (2009), "Remittances, Financial Development and Growth", *Journal of Development Economics*, 90(1), ss. 144-152.

Hsiao, C. (2003), *Analysis of Panel Data*, Cambridge University Press, New York.

Imai, K. S., Gaiha, R., Ali, A. ve Kaicker, N. (2014), "Remittances, Growth and Poverty: New evidence from Asian Countries", *Journal of Policy Modeling*, 36(3), ss. 524-538.

Iqbal, Z. ve Sattar, A. (2010), "The Contribution of Workers' Remittances to Economic Growth in Pakistan", *Working Papers & Research Reports*, RR-No.187.

Jawaid, S. T. ve Ali Raza, S. (2012), "Workers' Remittances and Economic Growth in China and Korea: An Empirical Analysis. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 5(3), ss. 185-193.

Karagöz, K. (2009), "Workers' Remittances And Economic Growth: Evidence from Turkey", *Journal of Yaşar University*, 4(13), ss. 1891-1908.

Kiviet, J. F. (1998), "Expectations of Expansions for Estimators in a Dynamic Panel Data Model: Some Results for Weakly-Exogenous Regressors", Tinbergen Institute, No. 98-027/4.

Konte, M. (2017), "Do Remittances Not Promote Growth? A Finite Mixture of Regressions Approach", *Empirical Economics*, ss. 1-36.

Mundaca, B. G. (2009), "Remittances, Financial Market Development and Economic Growth: The Case of Latin America and The Caribbean", *Review of Development Economics*, 13(2), ss. 288-303.

Nickell, S. (1981), "Biases in Dynamic Models with Fixed Effects", *Econometrica*, ss. 1417-1426.

Ofeh, M. A. ve Muandzevara, A. T. (2017), "Investigating the Effects of Migrant Remittances on the Economic Growth of Cameroon", *International Journal of Economics and Finance*, 9(2), ss. 58-69.

Ramirez, M. D. ve Sharma, H. (2008), "Remittances and Growth in Latin America: A Panel Unit Root and Panel Cointegration

Analysis”, Yale University Economic Department Working Paper, No.51.

Rao, B. B. ve Hassan, G. M. (2011), “A Panel Data Analysis of the Growth Effects of Remittances”, *Economic Modelling*, 28(1), ss. 701-709.

The Heritage Foundation (2017), 2017 Index of Economic Freedom, All Index Data, www.heritage.org, Erişim: 20.08.2017.

Transparency International (2017), Corruption Perception Index, www.transparency.org, Erişim: 20.08.2017.

Williams, K. (2017), “Are Remittances Good for Economic Growth? The Role of Political Institutions”, *Applied Economics Letters*, ss. 1-5.

World Bank (2017), World Development Indicators, www.databank.worldbank.org, Erişim: 31.08.2017.

Yerdelen-Tatoğlu, F. (2012), *İleri Panel Veri Analizi: Stata Uygulamalı*, Beta Yayıncılık, İstanbul.

